

ΖΑΝ-ΖΑΚ ΡΟΥΣΩ

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΔΑΝΑΗΣ ΚΑΙ ΝΙΚΟΥ ΚΟΥΧΤΣΟΓΛΟΥ

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
(Με πολλές προσθήκες)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΗΜ. ΔΑΡΕΜΑ
ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ 33
ΑΘΗΝΑ 1970

Βαβυλώνας¹ και κατόπι σιούς βασιλιάδες τῆς Συρίας ἀρνήθηκαν ἐπίμονα ν' ἀναγνωρίσουν ἄλλο θεὸ ἐκτός ἀπὸ τὸ δικό τους, τοῦ-
τη ἡ Ἀρνηση θεωρήθηκε σὰν ἀντιρροία ἐναντίον τῆς νικητῆς και
προκάλεσε τοὺς διωγμοὺς ποὺ διαπράττομε τὴν ἱστορία τους και
ποὺ σὰν κι' αὐτοὺς δὲν ἔχομε κανένα ἄλλο πυρσβεγμὸ πρὶν ἀπὸ
τὸ χριστιανισμὸ².

Ἐπειδὴ, λοιπόν, κάθε θρησκεία εἶταν προσκολλημένη ἀπο-
κλειστικὰ στοὺς νόμους τοῦ κράτους ποὺ τὴ λάτρευε, δὲν ὑπῆρχε
κανένας ἄλιος τρόπος γιὰ νὰ κύνουν ἕνα λαὸ ν' ἀλλοξοπιστήσῃ,
ἐκτός ἀπὸ τὸ νὰ τὸν ὑποδουλώσουν. Μῆτε κι' ὑπῆρχαν ἄλλοι ἱε-
ραπόστολοι ἐκτός ἀπὸ τοὺς κατακτητῆς.

Κι' ἐπειδὴ ἡ ὑποχώρηση ν' ἀλλάξουν θρησκεία εἶταν νόμιμος
γιὰ τοὺς νικημένους, ἐπῆρθε νὰ κύνουν ἀρχὴ νικῶντας ἕνα λαὸ
πρὶν τοῦ μιλήσουν γιὰ τίποτο πρῶγμα. Δὲν κωλυνοῦσαν οἱ ἄν-
θρωποι γιὰ τοὺς θεοὺς, κάθε ἄλλο ἀντίθετα, ἔπως και στὸν
Ὅμηρο, οἱ θεοὶ πολεμοῦσαν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Καθένας ζη-
τοῦσε ἀπὸ τὸ δικό του θεοῦ τὴ νίκη και τὴν πλήρωσε μὲ καινού-
ριους θωμους.

Οἱ Ρωμαῖοι, πρὶν καταλάβουνε ἕναν ἴπο, προσκαλοῦσαν
τοὺς θεοὺς του νὰ τὸν ἐγκαταλείψουν. Κι' ὅταν ἄφηναν σιούς
Ἰσραηλῖτους³ τοὺς ὀργισμένους θεοὺς τους, τῶκαναν γιαιτὶ τότε
θεωροῦσαν αὐτοὺς τῆς θεοὺς ὑποταγμένους σιούς δικούς τους
κι' ὑπ' ἠρωμένους νὰ τοὺς προσκυνήσουν. Ἄφηναν σιούς νικη-
μένους τοὺς θεοὺς τους καθὼς τοὺς ἄφηναν και τοὺς νόμους τους.
Πολλὲς φορὲς ἕνα στεφάνοι σιὸς Jupiter τοῦ Κιπριτωλοῦ εἶταν ὁ
μοναδικὸς φόρος ὑποτέλειας ποὺ ἐπίβουαν.

Στὸ τέλος, ἐπειδὴ οἱ Ρωμαῖοι ἐξάπλωσαν, μαζί μὲ τὴν αὐ-
τοκρατορία, και τὴ θρησκεία τους και τοὺς θεοὺς τους κι' ἐπειδὴ
κι' οἱ ἴδιοι παραδέχτηκαν συχνὰ τοὺς θεοὺς τῶν νικημένων, δι-
νοντας και σιὸν ἕνα και σιὸν ἄλλο πολιτικὰ δικαιώματα, οἱ λαοὶ
τούτης τῆς ἀπέρουνης αὐτοκρατορίας βυθῆθηκαν, δίχως νὰ τὸ κα-
ταλάβουν, μὲ πλῆθος θεοὺς και θρησκείας, σχεδὸν τοὺς ἴδιους
παντοῦ⁴ νὰ πῶς ἡ εἰδωλολατρεία ἔμεινε γνωστὴ σιὸν κόσμον σὸν
μιά και μόνη θρησκεία.

Ἔτσι εἶταν τὰ πράγματα, ὅταν ἤρθε ὁ Ἰησοῦς νὰ ἰδρῶσει
σιτὴ γῆ ἕνα πνευματικὸ βασίλειο. Αὐτὸ ποὺ, ξεχωρίζοντας τὸ θεο-
λογικὸ σύστημα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ, ἔκανε τὸ κράτος νὰ πῆφει νὰ

1. Τὴ 666 π. Χ. ἀπὸ τὸ Νιβουχοδανόσουρι.

2. Δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι ὁ πόλεμος τῶν Φωκίων ποὺ τὴν
ἠγόμασαν ἱερὸ πόλεμον δὲν εἶταν θρησκευτικὸς πόλεμος. Γιατὶ σκο-
πὸς του εἶταν νὰ νικωφῆσαι τοὺς ἱερόδουλους, ὄχι γὰ ὑποτάξει τοὺς
ἀπιστους. (Σημ. Συγγε) [Πόλεμος ἀνάμεσα σιούς Θεβαίους και
Φωκίτες. Ἀρχισε τὸ 368 π. Χ. κι' ἔδωσε τὴν ἐθναιρία σιὸς Φίλιππο
τῆς Μακεδονίας γὰ ἐπέμβει σιὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας και γὰ τὴν
ὑποτάξει]. (Σ. Μ)].

3. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ εἶναι ἀπὸ τὸν Ρωμαῖον τὸ 209 π. Χ.

εἶν' ἕνα και προκάλεσε τῆς ἐσωτερικῆς διαιρέσεις, ποὺ δὲν σιαιὰ
τησαν ποτὲ νὰ συνταράξουν τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς.

Λοιπόν, τούτη ἡ καινούργια ἰδέα γιὰ ἕνα βασίλειο τοῦ ἄλλου
κόσμου, δὲ μπόρεσε ποτὲ νὰ χωρέσει σιὸ κεφάλι τῶν εἰδωλολα-
τῶν. Γι' αὐτὸ ἔβλεπαν πάντα τοὺς χριστιανικοὺς σὸν ἀθηθινοὺς
ἐπαναστάτες ποὺ, κάτω ἀπὸ μιὰν ὑποκριτικὴ ὑποταγή, δὲ γύρευ-
αν παρὰ τὴν καιτῆλληλη σιιγμῆ, γιὰ νὰ γίνουν ἀνεξάρτητοι κι'
ἀφέντες και ν' ἀρνούεον ἐπιδέξια τὴν ἐξουσία, τὴν ὁποία ἀπὸ
ἀδυναμία ἔκαναν τάχα πῶς τὴ σέβονται. Τούτη εἶταν ἡ αἰτία
τῶν διωγμῶν.

Ὅ,τι φοβόνταν οἱ εἰδωλολάτρες ἔγινε. Τότε, δὲ πῆσαν ἄλ-
λη ὀψη. Οἱ ταπεινοὶ χριστιανοὶ ἄλλαξαν γλώσσα κι' ἀμέσως εἶ-
δαμε τὸ λεγόμενον βασίλειο τοῦ ἄλλου κόσμου νὰ γίνεται, κάτω
ἀπὸ ἕναν καιτὸ ἀρχηγό, ὁ ποὺ βλαιοὺς δεσποτισμὸς σὲ τοῦτο τὸν
κόσμον. Ὅσοῦσο, ἐπειδὴ πάντα ὑπῆρχε ἡγεμόνας και πολιτικοὶ
νόμοι, ἡ διπλῆ αὐτὴ ἐξουσία εἶχε σὸν ἀποτελεσμα μιὰν ἀδιέκο-
πη σύγκρουση δικαιοδοσιῶν, ποὺ ἔκανε ἀδύνατη κάθε καλὴ πολι-
τεία μέσα σιὸ κράτη τῶν χριστιανῶν. Καὶ δὲν καιτῆφερε ποτὶ κα-
νένα νὰ ἔξει σὲ ποιὸν εἶχε χάρος νὰ ὑπακούει: σιὸν ἀρχοντα ἡ
σιὸν ἱερέα.

Κι' ὅμως, πολλοὶ λαοὶ, ἀκόμα και σιτὴν Ἐβρώπη ἡ σιὰ γειτο-
νικὰ τῆς μέρης, θέλησαν νὰ διατηρήσουν ἡ νὰ ξαναφέρουν τὸ παλιὸ
σύστημα, μὰ δίχως ἐπιτυχία. Τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα καιτῆκτησε
τὸ πᾶν ἡ ἱερὴ λατρεία ἔμεινε πάντα, ἡ ἔγινε και πάλι ἀνεξάρτη-
τη ἀπὸ τὸν κροταρχο και χωρὶς τὸν ἀναγκαῖο σύνδεσμον μὲ τὸ
σῶμα τοῦ κράτους.

Ὁ Μωάμεθ εἶχε ὀγιέστατες θεωρίες: εἶχε δέσει καλά τὸ πο-
λιτικὸ του σύστημα και ὅσο ἐξακόλουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ἡ μορφή
τῆς κυβερνήσεως του, μὲ τοὺς διαδόχους του, τοὺς χαλίφες, τούτη
ἡ κυβερνηση εἶταν πραγματικὰ μιά και γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καλὴ.
Μὰ ὅταν οἱ Ἀρσβες ἐφθασαν σὲ ἀκμὴ κι' ἔγιναν μορφωμένοι,
ἐθνεγικοὶ, μαθητικοὶ και δειλοὶ, ὑποδουλώθηκαν σιούς βαρβάρους.
Τότε ξανάρχισε ἡ διαίρεση ἀνάμεσα σιτὲς δυὸ ἐξουσίες. Ἄν και
δὲν εἶναι και τόσο φανερὴ σιούς μωαμεθανοὺς ὅσο σιούς χρι-
στιανικοὺς, ὡστόσο ὑπάρχει σιτὴν ἀρσηση τοῦ Ἀλλῆ περισσότερο
και βρισκονται κράτη, σὸν τὴν Περοσία, λογουαρχῆ, ὅπου δὲν
παύει νὰ γίνεται αἰσθητῆ.

Σιὰ δικὰ μας μέρης, οἱ βασιλιάδες τῆς Ἀγγλίας ἀνακηρύ-
χθηκαν ἀρχηγοὶ τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἴδιο ἔκαναν και οἱ τσάρροι.
Ἀλλὰ μὲ τοῦτον τὸν τίτλο ἔγιναν πιότερο ὀνηρῆτες παρὰ κύριο
τῆς ἀπόκτηταιν περισσότερο τὴ δύναμη νὰ τὴ σῶζουν παρὰ τὸ

1. Ἀρσηση γιτῆρημ τοῦ πᾶρα και τοῦ καθολικισμοῦ.

2. Οἱ διδόχοι τοῦ Μωάμεθ χωρίστηκαν σὲ δυὸ ὀόγηματα: σιούς
Σουννιτες και σιούς Σχίτες, ποὺ εἶταν ὀποδοὶ τοῦ Ἀλλῆ, ἐξακόλου
και γιμρῆρο τοῦ Μωάμεθ - γάλλων ἀπὸ ἡ πᾶρα και ἡ ἄρα . . .

του δίκου να χρησιμοποιήσει σε βίαν τη θρησκεία και θ' ο

παιδαγωγός από βίαιος, πώς ο Χριστιανικός νόμος προσαρμόζει

βιαιότερα μέσα ώστε να γίνει κατανοητός, πρέπει να είναι

αποτελεσματικό να το θέσει με τον τρόπο που :

Η θρησκεία, εάν την εξετάσουμε σε σχέση με την κοινω-

νική και την κοινωνική ή εθνική, μπορεί, έστω, να διασφαλί-

σει την ειρήνη : δηλαδή στη θρησκεία του εβραϊσμού και στη θρη-

σκεία του πολέμου.

Η προσηλυτιστική προσπάθεια, όπως είδαμε, είναι

αποτελεσματική, όταν η κοινωνία του εβραϊσμού, όπως είδα-

με, είναι σε θέση να διασφαλίσει την ειρήνη και να απο-

φύγει από τον πόλεμο. Η προσηλυτιστική προσπάθεια, όπως

είδαμε, είναι αποτελεσματική, όταν η κοινωνία του εβραϊσ-

μού, όπως είδαμε, είναι σε θέση να διασφαλίσει την ειρήνη

και να αποφύγει από τον πόλεμο. Η προσηλυτιστική

προσπάθεια, όπως είδαμε, είναι αποτελεσματική, όταν η

κοινωνία του εβραϊσμού, όπως είδαμε, είναι σε θέση να

δικαιώματα να τη μεταβάλλουν, δεν είναι στην εκκλησία να υπο-

φέρει, είναι η αποδοχή άρχων - είναι άλλο.

Πάντως θύει ο κληρικός άνατολή ενα σωμα, είναι κήρυκος και

υποφέρει στην καρδιά του, Υπόχρον, κοινών, στην Αγγλία

και στη Γαλλία, που έσονται, που κηρύττει, άκριτως όπως κι

είναι η αποδοχή άρχων - είναι άλλο.

Πάντως θύει ο κληρικός άνατολή ενα σωμα, είναι κήρυκος και

υποφέρει στην καρδιά του, Υπόχρον, κοινών, στην Αγγλία

και στη Γαλλία, που έσονται, που κηρύττει, άκριτως όπως κι

είναι η αποδοχή άρχων - είναι άλλο.

Πάντως θύει ο κληρικός άνατολή ενα σωμα, είναι κήρυκος και

υποφέρει στην καρδιά του, Υπόχρον, κοινών, στην Αγγλία

και στη Γαλλία, που έσονται, που κηρύττει, άκριτως όπως κι

είναι η αποδοχή άρχων - είναι άλλο.

Πάντως θύει ο κληρικός άνατολή ενα σωμα, είναι κήρυκος και

υποφέρει στην καρδιά του, Υπόχρον, κοινών, στην Αγγλία

και στη Γαλλία, που έσονται, που κηρύττει, άκριτως όπως κι

πᾶ τὴν κοινωνικὴ ἐνδεδεητα δὲν ἀΐζει τίποτα. Ὅλοι οἱ θε-
 κού βάζουν τὸν ἄνθρωπο σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ἑαυτὸ του
 χουν καμιάν ἀξία. Τὸ δεύτερο ἔχει τοῦτο τὸ καλὸ : ἐνώνον-
 ἡ θεία λατρεία μὲ τὴν ἀγάπην τῶν νόμων καὶ κόνοντας τὴν
 ἴδια ἀντικείμενο τῆς λατρείας τῶν πολιτῶν, τοὺς μαθαίνει
 ὅ νὰ ὑπηρετεῖς τὴν πατρίδα ἢ εἶναι τὸ ἴδιο σὰ τὰ ὑπηρετεῖς
 τὸν προστάτη θεῷ. Εἶν' ἓνα εἶδος θεοκρατίας, ὅπου δὲ χρειάζε-
 ται κανένας ἄλλος παντίφηκας, ἔξω ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες. Τότε, τὸ
 νὰ πεθάνεις γιὰ τὴν πατρίδα εἶναι σὰ νὰ γίνεσαι μάρτυρας ἢ
 νὰ παραβιάσεις τοὺς νόμους σημαίνει πῶς εἶσαι ἀσεβής᾽ καὶ τὸ
 νὰ βάλεις τὸν ἔνοχο σὴ δημοσία κατὰρα θὰ πεί δει τὸν παρα-
 δίνεις σὴν ἄγγη τῶν θεῶν : «Sacer esto».

Τὸ δεύτερο, ὅμως, εἶδος ἔχει τοῦτο τὸ κακὸ : ὄντας θεμι-
 λιαμένο σὴ πλάνην καὶ σὴ ψέμα, ξεγελάει τοὺς ἀνθρώπους,
 τοὺς κάνει ἐγκολόπιστους, προληπτικούς καὶ πνίγει τὴν ἀληθινὴ
 λατρεία τῆς θεότητος ἢ μᾶσα σ' ἀνώφελους τύπους. Εἶναι
 κακὴ, ἀκόμα, αὐτὴ ἡ θρησκεία γιὰτὶ σάν γίνεται ἀποκλειστικὴ
 καὶ τυρανικὴ, κάνει τὸ λαὸ ἀμφοβόρο καὶ μισαλλόδοξο ἕως,
 ὥστε νὰ μὴν ἐπιθυμεῖ τίποτ' ἄλλο, παρὰ σκοτωμούς καὶ σφαγές᾽
 καὶ νὰ πιστεῖται ὅτι θανατώνοντας ὅποιον δὲν παραδέχεται τοὺς
 θεοὺς του κάνει μιὰ πράξη θεόρροια. Ὅλ' αὐτὰ βάζουν τοῦτο
 τὸ λαὸ σὲ μιὰ μόνιμη ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ ὅλους τοὺς ἄλ-
 λου ἢ ποὺ μπορεῖ νὰ φέρει σὲ κίνδυνον τὴν ἴδια του τὴν ἀσφάλεια.

Ἀπομένει, λοιπόν, ἡ θρησκεία τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὁ χριστιαν-
 ισμός, ὅχι ὁ σημερινός, μὲ τοῦ Ἐθαγγελίου, ποὺ εἶναι ὁλό-
 κηλα διαφορετικός. Μὲ τοῦτη τὴ θρησκεία, τὴν ἀγία, τὴν ἀνώ-
 τερη, τὴν ἀληθινὴ, οἱ ἄνθρωποι, παιδιὰ τοῦ Ἰδιοῦ θεοῦ, θεω-
 ροῦνται μεταξὺ τους ἀδέρφια καὶ ἡ κοινωνία ποὺ τοὺς ἐνώνει δὲ
 διαλύεται μῆτε καὶ μὲ τὸ θάνατο.

Ὅσο, ἡ θρησκεία αὐτὴ, ἐπειδὴ δὲν ἔχει καμιάν ἰδιαιτε-
 ρη σχέση μὲ τὸ πολιτικὸ σῶμα, ἀφήνει στοὺς νόμους τὴ μόνη
 δύναμη ποὺ ἀντιστῆν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, δίχως νὰ τοὺς προσθέ-
 σει καμιάν ἄλλη γι' αὐτὰ, ἓνας ἀπὸ τοὺς πῶς μεγάλους δεσμοὺς
 τῆς ἰδιαιτέρως κοινωνίας μένει χωρὶς ἀπὸτέλεσμα.

Καὶ κατὰ περισσότερο : ὅχι μονάχα δὲν προσηλώνει τὴν καρ-
 διὰ τῶν πολιτῶν σὲ κράτος, ἀλλὰ τὴν ἀποτραβᾷ κίβλας ἀπ'
 αὐτὸ, καθὼς καὶ ἀπ' ὅλα τὰ ἔγκοσμία. Ἄν ἔχω ὑπόψη μου τί-
 ποτα πῶς ἀντιθέτω πρὸς τὸ κοινωνικὸ πνεῦμα.

Μᾶς λένε, δει ἓνας λαὸς ἀπὸ πραγματικῶς χριστιανούς βᾶ-
 φτιαχῶς τὴν πῶς τέλεια κοινωνία ποὺ μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε.

1. Ὁ πατριωτισμὸς παρμένει τὸ βῆθος τῆς θεωρίας τοῦ Ρ. Πλ. καὶ σελ. 79, σημ. 1.
 2. Καταραμένος νᾶναι. Ἡ λατινικὴ φόρμουλα τοῦ ἀφορισμοῦ.
 3. Τὴ «φυσικὴ» θρησκεία.
 4. Ὁ καθολικισμὸς, ὁ ἕως ἀποστολικὸς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ρ.
 5. Εἶναι, λοιπόν, μιὰ θρησκεία παγκόσμια.

Σὴ τὴν ὑπόθεσιν δὲ βλέπω εἶμοι ἄλλο παρὰ μιὰ μεγάλη
 δυσκολία : δει δηλαδὴ μιὰ κοινωνία ἀπὸ ἀληθινῶς χριστιανούς,
 δὲ θᾶναι πῶς κοινωνία ἀνθρώπων.

Προσθέτω, μάλιστα, πῶς τοῦτη ἡ φανταστικὴ κοινωνία δὲ
 θᾶταν, μ' ὅλη τῆς τὴν τελειότητα, οὔτε ἡ πῶς ἰσχυρὴ μῆτε
 πῶς διοικήσῃ. Γιὰ νᾶναι τέλεια θὰ χρειάζεσθαι νὰ τῆς λείπει
 σύνθεσμος. Τὸ φεγγάδι ποὺ θὰ περικλείει τὴν καταστροφή τῆς
 θᾶ βρισκόταν μᾶσα σὴν ἴδια τὴν τελειότητά τῆς.

Καθένας ἔδρανε τὸ καθήκον του : ὁ λαὸς θὰ ὑποτασσόταν
 στυὺς νόμους, οἱ ἀρχηγοὶ θᾶταν δίκαιοι καὶ μετροπαθεῖς, οἱ
 ἀρχοντες ἀκόραιοι, ἀδιάφθογοι ἢ στρατιῶτες ἢ ἀψηφούσων τὸ
 θᾶναιτο ἢ δὲ θὰ ὑπῆρχε οὔτε ματαιοδοξία μῆτε πολυτέλεια. Ὅλα
 αὐτὰ εἶναι θαυμάσια. Ἄλλ' ἂς δοῦμε καὶ παραπέρα.

Ἡ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι μιὰ θρησκεία ὁλοκλήρα πνευματικὴ
 ποὺ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικῶς μὲ τὰ ἐπουράνια πράγματα. Ἡ πα-
 τρία τοῦ χριστιανοῦ δὲ βρισκεται σὲ τοῦτο τὸν κόσμον. Κάνει
 τὸ καθήκον του, εἶν' ἀλήθεια : τὸ κάνει, ὅμως, ἀδιαφορώντας
 ὁλοκλήρα ἂν θὰ πετύχουν ἢ ὅχι οἱ φροντίδες του. Φτάνει νὰ μὴν
 ἔχει σὲ τίποτα νὰ κατηγορήσει τὸν ἑαυτὸ του καὶ ἄλλο τὸν νοί-
 ζει ἂν ὅλα πάνε καλὰ ἢ κακὰ ἐδῶ κατῶ.

Ἄν τὸ κράτος εἶναι σὴν ἀντίσθῃ του, μόλις τοῖμα ν' ἀπι-
 λάσει τὴν κοινὴν εὐμερσίαν : φοβάται μὴν περρηφανευεῖ γιὰ τὴ
 δόξα τῆς χώρας του. Ἄν τὸ κράτος προχωρεῖ σὴν καταστροφή
 ἐβλογεῖ τὸ χεῖρ τοῦ θεοῦ, ποὺ ἀφέρει βροτὸ πᾶνω σὲ λαὸ του.

Γιὰ νὰ εἶναι ἡ κοινωνία γαληνεμένη καὶ νὰ βρασιλεύει παν-
 τοῦ ἡ ἁρμονία, ἔδρανε ὅλοι οἱ κολλίτες, χωρὶς ἕξορση, νᾶναι
 ἕξισου καλοὶ χριστιανοί. Ἄν, ὅμως, γιὰ κακὴ τύχη, βρισκόταν
 ἐκεῖ κ' ἓνας μονάχα φιλόδοξος, ἓνας μόνον ὑποκριτής, ἓνας
 κατὰλινος ἢ λογονυχῶν, ἓνας Κρόμβιγλ, αὐτὸς, τὸ δίχως ἄλλο ὁ
 ἀγόραζε πῶς φτηνὰ τοὺς εὐσεβεῖς συμπατριῶτες του :

Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη δὲν ἐπιτρέπει εὐκολία νὰ σκεφτεῖς
 κακὸ γιὰ τὸν πλησίον σου. Μόλις τοῦτος ὁ φιλόδοξος θὰ βροῖ μὲ
 κάποια κτηνιά τὴν τέχνη νὰ τοὺς ἐπιβληθεῖ καὶ ν' ἀρπάξει ἓνα
 μέρος τῆς δημοσίας ἐξουσίας - νὰ ἓνας ἄνθρωπος φτιαγμένος γι'
 ἀξιώματα : ὁ θεὸς θέλει νὰ τὸν ἀββουνται. Σὲ ἄλλο - νὰ μιὰ ἐξου-
 σία : ὁ θεὸς θέλει νὰ ὑπακοῦν σ' αὐτὴν. Ὁ θεματοφύλακας τῆς
 κάνει κατᾶχρηση τῆς ἐξουσίας του : Εἶναι ἡ ὁρθὸς ποὺ μ' αὐτὴν
 ὁ θεὸς τιμωρεῖ τὰ τέκνα του. Ἄν τοὺς περνοῦσε ἀπὸ τὸ μυαλό

1. Καὶ παρόμοιο τόπος ὁ Ρ. καὶ γιὰ τὴ δημοκρατία. Πλ. πα-
 ραπάνου, Βιβλ. Γ', Κεφ. IV, σελ. 118. Ὁ Ρ. συζητεῖται ἔντονα τὴν
 ἀληθινὴ θρησκεία μὲ τὴν ἀληθινὴ δημοκρατία. Καὶ οἱ δυο, κατὰ τὸ
 Ρ., εἶναι οὐκ ὅμοιοι.
 2. Ὁ γνωστὸς Ρωμαῖος πολιτικὸς «συνομηδὴς» (108 - 62 π. Χ.)
 3. Κριτικὴ τοῦ Ὀνομαστικοῦ Bossuet. Πλ. καὶ Βιβλ. Γ', Κεφ. V,
 σελ. 126 καὶ σημ. 4.

Χρειάζεται, λοιπόν, πολύ σιδή κριτικός νάχει ο κάθε πολίτης, μιὰ θρησκεία πού νά τόν κάνει ν' αγαπά τὰ καθήκοντά του. Τὰ δόγματα, όμως, τούτης τῆς θρησκείας δέν ενδιαφέρουν οὔτε τὸ κριτικός μήτε τὰ μέλη του, παρὰ μονάχα ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἠθική καὶ στὰ καθήκοντα, τὰ ὅποια ἐκεῖνος πού τὴν πιστεύει εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκπληρώνει ἀπέναντι στοὺς ἄλλους.

Ἀπὸ καὶ καὶ πέρα καθέναν μπορεῖ νάχει ὅποιες ἰδέες θέλει, χωρὶς νάχει ὁ κυρίαρχος τὸ δικαίωμα νὰ τὶς μάθει. Γιατί, καθὼς δέν ἔχει καμιὰ δικαιοδοσία στὸν ἄλλον κόσμο, δέν εἶναι δική του δουλειὰ ποιά θάνατὴ ἢ τύχη τῶν ὑπηκόων βεβαίως μέλλουσα ζωὴ φτιάχνει νὰ εἶναι καλοὶ πολῖτες σὲ τοῦτο τὸν κόσμο.

Ἐπὶ πρῶτον, λοιπόν, μιὰ δημολογία πλοῖτος καθαρὰ πολιτικῆ, πού ὁ κυρίαρχος ἔχει δικαίωμα νὰ καθορίσει τὰ ἄρθρα τῆς ὅχι μὲ ἀκριβεία, σὰ θρησκευτικὰ δόγματα, μὰ σὰν ἀισθήματα κοινωνικότητας, πού δίχως αὐτὰ δέν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι καλὸς πολίτης, μήτε πιστὸς ὑπῆκοος.

Χωρὶς νάχει τὸ δικαίωμα νὰ ὑποχρεώσει κανένα νὰ τὸ πιστέψει, μπορεῖ νὰ ἐξορίσει ἀπὸ τὸ κράτος ἐκεῖνον πού δέν τὸ πιστεύει: μπορεῖ νὰ τὸν ἐξορίσει ὅχι σὰν ἀσεβῆ, ἀλλὰ σὰν ἀντικοινωνικό, σὰν ἀνίκανο ν' αγαπᾷ μὲ εὐληκία τὸν νόμον καὶ τὴ δικαιοσύνη, καὶ νὰ θυσιάζει, στὴν ἀνάγκη, τὴ ζωὴ του γιὰ τὸ καθῆκον.

Κι' ἂν κάποιος, ἀφοῦ ἀναγνωρίσει δημοσίᾳ τούτα τὰ ἴδια δόγματα, συμπεριφέρεται σὰν ἀπιστος, ἢς τιμωρηθεῖ μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου: ἔχει διακράξει τὸ μεγαλύτερο ἔγκλημα: εἶπε ψέματα μπροστὰ στὸ νόμο.

Τὰ δόγματα τῆς πολιτικῆς θρησκείας πρέπει νάνα ἀπλά, λιγοστὰ, διατυπωμένα μὲ ἀκριβεία, δίχως ἐξηγήσεις, μήτε σχόλια: Ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς θεοῦ, πού εἶναι παντοδύναμος, παντογνώστης, ἐλεήμων, πού ὅλα τὰ προνοεῖ καὶ τὰ ἐκτελερεῖ, ἢ μέλλον-

1. Ἐνα εἶδος θρησκείας «naturalisme».
2. Ὁ Καίσαρ, συνηγορῶντας γιὰ τὸν Κατίλινα, προσκαθόσθε νὰ θεμελιώσῃ τὸ δόγμα τῆς ἀνηλεΐας τῆς ψυχῆς. Ὁ Κάτων κι' ὁ Κικέρων, γιὰ νὰ τὸν ἀντιροῦσούν, δέν ἔχουσιν διδόντες τὸν καιρὸ τους μὲ φιλοσοφίες: περιορίσθησαν ν' ἀποδείξουν, διὰ τὸν Καίσαρα μιλῶντας σὰν κακὸς πολίτης κι' ὑποστήριξε μιὰ διδασκαλία ἐλλείπεια γιὰ τὸ κράτος. Πραγματικὰ, νὰ γιὰ τὸ πρῶτον ἔγραψε νὰ κινήσῃ τὸ σύγκλητος τῆς Ρώμης κι' ὅχι γιὰ ἕνα θεολογικὸ ζήτημα. (Ζημ. Σεντε).
3. Ἡ ποινὴ φαίνεται βρογύτατη. Γιὰ τὴν Ρ. όμως εἶναι δικαιολογημένη, ἐπειδὴ τοῦτο τὸ ἔγκλημα ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολοῦ. Βασικὰ δείχνει τὴν ἀντίθεσιν τοῦ Ρ. ἐναντίον τῆς ἀθεΐας τῶν ἔγκυκλοπαιδιστῶν.
4. Στὴν Ὁμιλίαν πλοῖτος τοῦ Σοφιστῶν ἰσχυρὰ τὸνίζει πῶς ὁ θεὸς εἶναι, πᾶν ἄν' ὅλα, «παρηγορητὴς» τῶν ἀπόκληρων καὶ καταπιεζομένων.

σὺ ζωῆ, ἢ ἀνταμοιβὴ τῶν δικίων, ἢ τιμωρία τῶν κακῶν, ἢ ἰσοπέδια τοῦ κοινωνικοῦ συμβολοῦ καὶ τῶν νόμων - νὰ τὰ δευτικὰ δόγματα. Ὅσο γιὰ τ' ἀρνητικὰ, τὰ περιορίζω σ' ἕνα μονάχα: στὴ μισαλλοδοξία: μὰς γυρίζει σεις θρησκείας πού ἔχουμε ἀποκλείσει.

Αὐτοὶ πού διακρίνουν τὴν πολιτικὴν μισαλλοδοξίαν ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν, πέφτουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἔξω. Τούτες οἱ δύο μισαλλοδοξίες εἶναι ἀεχώριστες. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ζεῖς εὐσηνικά μὲ ἀνθρώπους πού τοὺς θεωρεῖς καταδικασμένους. Τὸ νὰ τοὺς ἀγαπᾷς θάνατ' ἂν νὰ μισεῖς τὸ θεὸ πού τοὺς τιμωρεῖ. Πρέπει, εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη, νὰ τοὺς ξαναφέρεις στὴ σωστὴ θρησκεία ἢ νὰ τοὺς βασανίζεις.

Παντοῦ ὅπου ἔγινε δευτικὴ ἢ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία, εὐθὺς ἀδύνατον νὰ μὴ γέρει καὶ κάποιο πολιτικὸ ἀποτέλεσμα.

1. Ὁ Ρ., ὅπως ὅλοι οἱ γραικοὶ, πιστεύει στὸν ἀπόσταστο θεὸ καὶ στὴ «μέλλουσα ζωή». Στὸ περιφραστικὸν γράμμα σὸ Βολταίρο, (1767), ὁ Ρ. λέει: «Ἄν ὁ θεὸς ὑπάρχει, εἶναι ἔτελος. Ἄν εἶναι ἔτελος, εἶναι σοφός, δυνατὸς καὶ δικαίος. Ἄν εἶναι σοφός καὶ δυνατός, ὅλα πάνε καλά. Ἄν εἶναι δικαίος καὶ δυνατός, ἢ ψυχὴ μου εἶναι ἀθάνατη».
2. Στὴν Ὁμιλίαν πλοῖτος σὰν κακοὺς θεωρεῖ τοὺς πλούσιους καὶ καταπιεστέους.
3. Ἀνακολουθίαν τοῦ Ρ.: Ἀφοῦ ἐξήγησε, παραπάνω, τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου γιὰ τὸν ἀπίστον, ἐξῆς κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς ἀνείθεσης ἐκείας συμφωνῶντας μὲ τοὺς ἔγκυκλοπαιδιστῶν. Ἡ ἐξήγησις εἶναι πῶς ὁ Ρ., προσκαθόντας νὰ ξεφύγῃ τόσο ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία ὅσο κι' ἀπὸ τοὺς ματριολιστῶν, ὁδηγεῖται σ' ἀντιφάσεις.
4. Κάνει ὑπαινιγμὸν γιὰ τὸ Ντεντερό.
5. Ὁ Ρ. ἔχει ὑπόψιν τὴν εὐαγγελικὴν οἰκίαν: «Ὅσοι; οὐ μὲν ἡμῶν, καὶ ἡμῶν».
6. Ὁ γάμος, λογουχέρη, εἶναι ἕνα πολιτικὸν συμβόλαιον κι' ἔχει πολιτικὰ ἀποτελέσματα πού δίχως αὐτὰ, μάλιστα, εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ κοινωνία. Ἄς ὑποθέσωμεν, λοιπόν, διὰ τὸ κληρὸς περὶχαίνοι νὰ κρατῆσθαι μονάχα γιὰ τὸν ἑαυτοῦ του τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκρίνῃ τὸν τὴν πρῶτην - δικαίωμα πού πρέπει, ἀναγκαστικὰ νὰ τὸ πάρῃ σὲ κάθε μισαλλοδοξίᾳ θρησκείας. Τότε, δὲν εἶναι ὁλοφάνερο, πῶς κἀνοντας σὲ κάθε εὐκαιρία ἐπίδειξη τῆς ἐξουσίας του ἀφ' ἑαυτοῦ ἢς κληρὸς περὶχαίνοι τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἡγεμόνος, σὲ τὸν ὅποιο δὲ θὰ μείνουν ἄλλοι ὑπῆκοοι, παρὰ μονάχ' αὐτοὶ πού ὀφείλουν τὴν καλὴν διάθεσιν γιὰ τὸ θεὸν ἢ κληρὸς; Ὅπως ὁ κληρὸς κύριος νὰ παντρεύῃ ἢ νὰ μὴν παντρεύῃ τοὺς ἀνθρώπους, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν θάξουν αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ δόγμα, ἂν θὰ παραδέχονται τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο τυπικῶς, ἂν δὲ τὸ εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο ἀφοσιωμένοι, ἂν θὰ φέρνουν σὲ φρόνημα καὶ θρησὶά, δὲν εἶναι φανερόν δι' ὅσα ἐξουσιάζει μόνος του εἰς κληρονομίαν, τ' ἀξιώματα, τοὺς πολῖτας, τὸ ἴδιον τὸ κράτος, πού δὲ θὰ μπορούσθε, όμως, εἶναι, νὰ ὑπάρξῃ, ἀφοῦ θὰ τὸ ἀποτελεσθῶν μονάχα νόμοι; Ἀλλὰ, θὰ παύει, θὰ καταγγέλλουν τὸν κληρὸν γιὰ κατάχρησιν, θὰ τὸν κλέουσιν, θ' ἀποφασίσουν, θὰ τὸν πάρουν τὴν κληρονομίαν ἐξουσία. Ἄλλομονο! Καὶ λιγοστὸν νάχει, ὅχι πουργόμο, ἀλλὰ κοινὸν μυαλὸν ὁ κληρὸς, θὰ τοὺς ἀφήσῃ νὰ κἀνουν, εἰς θέλουν καὶ δὲ συνεγίσει τὸ δόγμα του: θὰ τοὺς ἀφήσῃ ἡσυχίας νὰ καταγγέλλουν, νὰ

